



РЕЛІГІЯ, ПОЛІТИКА, СУСПІЛЬСТВО

*І.Пхиденко** (м. Луцьк)

СВІТОГЛЯДНА ПОЛІТИКА В ОСВІТЯНСЬКО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ 70-х – першої половини 80-х рр. ХХ століття (РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ АСПЕКТ)

Центральне місце в освітнянсько-виховному процесі суспільства належить школі, яка охоплює в молодому віці переважну більшість населення. Школа – один із найважливіших факторів світоглядного становлення особистості. В ній здійснюється процес систематичного оволодіння світоглядними знаннями.

Вироблення та здійснення світоглядної політики в школі у 70-х – першій половині 80-х років покладалося на партійні органи. Вони визначали характер світоглядного спрямування навчального процесу, слідкували за тим, щоб світоглядний потенціал основ наук використовувався для формування лише матеріалістичних поглядів, які визнавалися єдино науковими.

Основна роль у формуванні основ світогляду учнів відводилась атеїстичній роботі. Атеїзм вважався визначальною ознакою наукового, матеріалістичного світогляду. Атеїстичне виховання було поставлене в ряд провідних шляхів світоглядного впливу на учня і насамперед в процесі навчання, оскільки програмовий матеріал школи має для цього широкі можливості. Особливо це стосується дисциплін гуманітарного циклу, які дають можливість розкрити учням комплекс питань, пов'язаних із з'ясуванням соціальної природи релігії, її походження. Знання основ природознавства та математики мало дати учням систему уявлень та понять, що підводили б їх до матеріалістичних поглядів на природу: матеріальність світу, його пізнаваність, закономірності розвитку, взаємозв'язок та взаємозумовленість явищ

* Пхиденко І.С. – старший викладач кафедри історії України Волинського державного університету імені Лесі Українки.

природи і суспільства. Тому від усього колективу вчителів вимагалася цілеспрямована робота цілеспрямована на те, щоб кожна навчальна дисципліна вносила свій вклад в процес формування основ матеріалістичного світогляду та атеїстичного виховання учнів.

Проте варто зауважити, що такий підхід обмежував можливості світоглядного вибору учнів, позбавляв їх права мати свій власний погляд на світ, на історію розвитку людства.

Контроль за здійсненням формування світоглядних основ навчального процесу в школі поклався насамперед на первинні шкільні парторганізації. З цією метою здійснювалися періодичні перевірки поурочних планів учителів, відвідування уроків, проводились засідання партбюро, де зазначені проблеми виносилися на обговорення окремими самостійними питаннями. Широко практикувалося проведення партзборів з порядком дня: “Атеїстичне виховання учнів в процесі викладання основ наук” [Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО).- Ф. 3, оп. 15, спр. 24, арк. 97], “Завдання комуністів первинної партійної організації з формування діалектико–матеріалістичного світогляду на уроках біології, хімії, природознавства” [Державний архів Львівської області (далі ДАЛО).- Ф. 9052, оп. 1, спр. 31, арк. 95] і т. ін.

Використовуючи викладання навчальних дисциплін з метою формування світоглядних основ та атеїстичного виховання учнів, партійні органи спрямовували роботу вчителів на перетворення ними освітніх предметів у постійне джерело матеріалістичного марксистського світогляду. У ході вирішення цього завдання багато педагогів повинні були викладати навчальний матеріал так, щоб для формування світогляду учнів використовувати не лише окремі моменти, які були у самому змісті навчального матеріалу, а намагатися створити систему атеїстичного виховання в процесі вивчення певного предмету. Така практика не завжди давала бажаний результат. Більше того, вона нерідко негативно позначалася на якості викладання, оскільки обмежувала можливість залучити різноманітний навчальний матеріал для всебічного поглибленого вивчення предмету. Проте, на жаль, на це спрямовувалися і витрачалися значні зусилля багатьох учителів, причому, як правило, кращих. Це було характерно для вчителів багатьох шкіл, особливо західного регіону України.

Разом з тим слід зауважити, що зацікавлена атеїстична робота вчителів зустрічалась не часто. Реальна ж практика шкільних педколективів щодо формування основ наук мала багато недоліків. У багатьох школах України декларована єдність викладання основ наук і світоглядного виховання залишалась лише на папері.

Такий стан речей пояснюється рядом причин. Однією із них була однобічна орієнтація шкіл під час здійснення світоглядної роботи в основному на позаурочні заходи, недооцінка виховного значення уроку, як основної форми навчання в школі, що має широкі можливості і виступає ведучим фактором у формуванні світоглядних переконань учнів. Це призводило до розриву навчання і виховання, підходу до них як до двох паралельних процесів. Тому в багатьох школах світоглядна спрямованість уроків була досить слабкою, а інколи й взагалі відсутня. Про це свідчать матеріали тогочасних перевірок стану атеїстичного виховання в школах, що проводилися відділами науки і навчальних закладів обкомів партії різних областей України. Як приклад, можна навести результати такої перевірки шкіл м. Тернополя в 1980 р., які констатували, що частина вчителів у процесі викладання своїх предметів взагалі не ставила будь-якої виховної мети, не кажучи вже про світоглядну [ДАТО.- Ф. 1, оп. 21, спр. 134, арк. 8, 15].

Варто зауважити, що робота шкіл західних областей України часто піддавалася критиці партійними органами за недостатнє світоглядне виховання молоді, зокрема атеїстичне, оскільки рівень релігійності учнів тут був дещо вищий, ніж в школах інших регіонів. Так, соціологічні дослідження, проведені в середніх школах №2 та №3 м. Тернополя у 1979/1980 навчальному році свідчили, що до 27% учнів брали участь у релігійних святах та обрядах. Це вважалося свідченням недоробок в їх атеїстичному, світоглядному вихованні [ДАТО.- Ф. 3, оп. 11, спр. 5, арк. 110].

Думаю, що пояснення наявності відсотку участі учнів у релігійних святах та обрядах лише недостатньою світоглядною роботою школи і тогочасного атеїстичного виховання є явним спрощенням, бо ж народні, релігійні традиції дуже живучі. Церковні обряди і свята були органічними для всього життя українців і існували впродовж віків. Опитування громадської думки в 1989 р. продемонструвало, що питома вага тих, хто вважав, що релігія буде корисною всьому суспільству, досить значна [Див.: Єленський В. Релігія, демократія та суспільний розвиток у посткомуністичному світі і Україна // Релігія і суспільство в Україні: фактори змін.- К., 1998.- С. 32]. Церква вже кілька років лишається лідером у рейтингах народної довіри. Практично в жодному дослідженні питома вага тих, хто довіряє церкві, не опускається нижче 50% позначки, якщо ж додати до цього категорію осіб, яка швидше довіряє, аніж не довіряє, то рівень довіри сягне 75–80% [Там само.- С. 35].

На формуванні світоглядних основ поглядів учнів засобами уроку негативно багато в чому позначився сам характер викладання навчальних дисциплін у радянській школі, який, зокрема, мав ряд недоліків і містив у собі елементи догматизму, орієнтуючись, як правило, на поверхове, механічне заучування матеріалу підручників.

Надто заідеологізовані теоретико–методологічні засади гуманітарних наук поступово перестали бути продуктивними в пізнанні реальних процесів суспільного розвитку. Все це не сприяло виробленню в школярів творчого, демократичного типу мислення – однієї з головних передумов для формування наукового світогляду. Більше того, таке викладання основ наук створювало сприятливі умови для появи у молодих людей не наукових уявлень і реальних поглядів на світ, а різноманітних ілюзій (ідеологічних, політичних, релігійних тощо), по суті вело до формування квазірелігійного типу свідомості марксистського толку.

Здійснення світоглядної політики у школі проводилося з урахуванням того, що світоглядні орієнтири, набуті учнями в процесі освоєння основ наук, мали опиратися на їх суспільно–політичну діяльність як необхідну умову перетворення знань у переконання, вироблення активної світоглядної позиції. Тому педагогічні колективи зобов'язані були прагнути до злиття в один нерозривний процес світоглядного виховання на уроках і в позакласній роботі, розвитку її різноманітних форм, що давало можливість розширити рамки світоглядного впливу на школярів. Крім того, варто зауважити, що формування світогляду учнів здійснювалося в основному за рахунок атеїстичної роботи.

В період 70-х – першої половини 80-х років світоглядне виховання учнів в позаурочний час здійснювалося в двох напрямках. З одного боку, через використання атеїстичного потенціалу існуючих в школі різноманітних форм позакласної роботи, а з іншого – шляхом застосування форм, що мали атеїстичну спрямованість як основну свою функцію.

Зрештою в школах України склалася певна система позакласної атеїстичної роботи, яка включала в себе різноманітні форми атеїстичного виховання. Найбільш поширені з них були лекції, бесіди, політінформації, атеїстичні тематичні вечори, ранки, усні журнали, вікторини, диспути, конференції, гуртки та клуби “Юний атеїст”, суспільно–політичні клуби імені Ярослава Галана, “Світоч”, “Прометей”, зльоти та олімпіади юних атеїстів.

Партійне втручання в світоглядну політику змушувало загальноосвітні школи України орієнтувати і спрямовувати педагогічні

колективи, вчителів на активне впровадження вищезазначених форм позакласної атеїстичної роботи. Так, наприклад, згідно з постановою партійних зборів Горохівської СШ № 1 Волинської області від 26 березня 1982 р. вчителі зобов'язувалися включити питання атеїстичного виховання в плани роботи предметних гуртків [Державний архів Волинської області.- Ф. 312, оп. 1, спр. 33, арк. 73; спр. 37, арк. 27, 33, 43]. Подібна практика спостерігалася і в інших місцях. Гуртки та клуби юних атеїстів, яких в Україні на 1982 рік нараховувалося біля 8 тисяч [Центральний державний архів громадських об'єднань України.- Ф. 7, оп. 20, спр. 2851, арк. 11], у досліджуваній період стали значним засобом формування світогляду учнів. Такі клуби і гуртки часто виконували роль центрів атеїстичного виховання. На їх базі розгортались інші форми позакласної атеїстичної роботи: проводилися вечори, усні журнали, диспути конференції, створювались атеїстичні учнівські лекторії, товариства юних атеїстів.

Особливо значне поширення гуртки та клуби юних атеїстів набули на Заході України. Так, у 1984 році в Рівненській області їх нараховувалось більше 300, Івано-Франківській – 239, Чернівецькій – 421, Волинській – 412 [Див.: Щербань П. Из опыта атеистического воспитания в школах Украины // Воспитание школьников.- 1984.- №1.- С. 8; Державний архів Івано-Франківської області.- Ф. 147, оп. 1, спр. 53, арк. 58; Державний архів Чернівецької області (далі ДАЧО).- Ф. 128, оп. 1, спр. 58, арк. 110]. Більшість з них організувала свою роботу відповідно до спеціальної програми, що розроблялася з 1978 р. Міністерством освіти УРСР і ЦК ЛКСМУ [Архів Міністерства освіти і науки України.- Ф. 166, оп. 15, спр. 8955, арк. 86; Юный атеист, примерный учебный план и программа.- К., 1984.- 185 с.]. Тут же, в західних областях, в процесі намагання удосконалити атеїстичне виховання учнів засобами гуртково-клубної роботи, з середини 70-х років почали створюватися суспільно-політичні клуби старшокласників атеїстичного спрямування. Вони мали використовуватися як форма позакласної роботи, яка поєднувала б атеїстичне, патріотичне та інтернаціональне виховання. Ця особливість мала зробити їх досить ефективними, поєднавши атеїстичне виховання з іншими напрямками виховної роботи в школі, що створювало ілюзію надання атеїстичному вихованню різнобічного й змінюваного характеру та мало за мету підвищити його дієвість, подолати небезпеку зведення його до голої атеїстичної проповіді, що не має помітного впливу, коли мова йде про таке складне соціально-психологічне явище як релігія.

На середину 80–х років у Львівській області, наприклад, суспільно–політичні клуби ім. Ярослава Галана були створені майже в усіх середніх школах [ДАЛО.- Ф. 3, оп. 44, спр. 57, арк. 64]. З'явившись тут вперше, вони потім почали поширюватися в інших областях України.

В Івано–Франківській області найбільш поширеними серед учнівських суспільно–політичних клубів були клуби старшокласників “Світоч”. Вони існували фактично в більшості середніх загальноосвітніх шкіл. Членів “Світочів” розглядали як потенційний резерв атеїстичних і пропагандистських кадрів на Прикарпатті. Велася цілеспрямована робота з оволодіння ними теорією та методикою атеїстичної діяльності. З метою активізації роботи цих клубів періодично проводилися огляди–конкурси “Світочів” [Див.: Куравский З.В. Общественно–политический клуб «Светоч» – действенная форма атеистического воспитания молодежи // Актуальные вопросы атеистического воспитания молодежи: Вопросы теории и практики.- К., 1986.- С. 52–53].

В школах Тернопільської та Чернівецької областей практикувалося створення клубів “Вогник”, “Іскорка”, “Чомучка” вже навіть для учнів молодших класів з метою формування атеїстичної світоглядної спрямованості. Це мало забезпечувати наступність і залучення до атеїстичної роботи учнів протягом всього періоду навчання. Так, в Чернівецькій області в 1984 р. нараховувалося 15 тисяч членів атеїстичних клубів та гуртків [ДАТО.- Ф. 1, оп. 21, спр. 134, арк. 12; ДАЧО.- Ф. 128, оп. 1, спр. 53, арк. 110].

Варто зауважити, що в діяльності окремих учнівських клубів та гуртків були й позитивні моменти, пов'язані з можливістю оволодіння учнями елементами наукової роботи, отримання навичок політичної, громадської діяльності, присутністю раціональних, емоційно насичених та естетично забарвлених форм у поєднанні з елементами гри, романтики, пошуку. Цій меті служили також шкільні театри, дискотеки, які увійшли в практику роботи деяких суспільно–політичних клубів в Україні.

Разом з тим, незважаючи на величезний арсенал різноманітних форм і методів позакласної атеїстичної роботи, вона, зрештою, реально, мало впливала на вироблення атеїстичних поглядів учнів.

Більшість вчителів, за в умовах тоталітаризму, при відсутності вільного світоглядного вибору, не відчувала потреби у формуванні в учнів бажання і вміння самим пропагувати світоглядні знання. Тому позакласна атеїстична робота характеризувалася переважно пасивністю останніх. В багатьох випадках робота гуртків чи клубів

зводилася лише до вивчення теоретичного матеріалу без відповідної практичної діяльності їх членів. Це негативно впливало на поширення атеїстичних гуртків і клубів. Так, практично відсутні вони були в школах Кіровоградської області [Архів Міністерства освіти і науки України.-Ф. 166, оп. 15, спр. 9012, арк. 25]. В 1983 р. лише 3,4% опитаних учнів одеських шкіл назвали гурткову роботу джерелом атеїстичних знань [Державний архів Одеської області.- Ф. 8, оп. 49, спр. 14, арк. 99]. Мало використовувалися вони в такій якості інколи навіть у тих місцях, де, як вважалося, була для цього нагальна потреба, тобто існувала більша релігійність населення. Наприклад, в Першотравневому районі м.Чернівців робота гуртків “Юний атеїст” у 1980 р. поширювалася лише на 4% учнів загальноосвітніх шкіл, а в 1985 р. тут було створено лише 3 шкільних атеїстичних гуртки. В той же час в районі діяло 2 православні церкви, одна іудейська громада, громада євангельських християн-баптистів, проживало біля тисячі, як тоді зазначалося, сектантів, в навчальних закладах навчалось 130 дітей із сімей віруючих [ДАЧО.- Ф. 3532, оп. 12, спр. 13, арк. 171; оп. 18, спр. 6, арк. 6, 18].

Значним недоліком позакласної світоглядної роботи в школі вважалося її вузько антирелігійна спрямованість, яка орієнтувалася лише на викриття шкідливості релігії, її заперечення. Основне завдання її зводилося до створення в свідомості учнів системи доказів відсутності Бога, виробленні ставлення до атеїзму як до суспільно ціннісного світобачення, спрямованого проти релігії, церкви та віруючих. Тому в школі програма діяльності різноманітних форм позакласної атеїстичної роботи полягало у проведенні заходів, що мали за мету лише критику релігії, спростування релігійних уявлень у різних галузях знань. Вибір її тематики, як правило, характеризувався подібними типовими назвами: “Наука перемагає релігію”, “Хімія викриває релігію”, “Письменники проти релігії”, “Мистецтво проти релігії” і т.д., що вже само собою висувало на передній план критичний аспект заходу, зумовлювало декларативність, грубе заперечення релігійної точки зору. В той же час очевидно була слабкість позитивної сторони подібних заходів. Зміст їх не носив наукового характеру (за мету ставилися апологетичні ідеологічні завдання), не сприяв формуванню гуманістичного світогляду в учнів. Все зводилося переважно до виявлення фантастичних, з наукового погляду, релігійних тверджень про навколишній світ, що не було основним, найістотнішим змістом релігії. Оскільки ці твердження відбивали складний багатовіковий шлях розвитку релігійних культур, необхідність пристосування до особливостей психології людей, які

далекі від філософського мислення і в своєму світосприйнятті є наївними реалістами [Балл Г.О. Чи суперечить матеріалістичний світогляд релігійному? // Рідна школа.- 1993.- № 5.- С. 27].

Позакласні атеїстичні заходи практично обходили серйозні світоглядні, моральні, загальнокультурні проблеми, які хвилювали та цікавили учнів. В результаті така практика не розкривала світоглядної роботи в усьому багатстві її змісту і значення для становлення особи учня, його духовного життя. Це виробляло байдуже ставлення до неї.

Зауважимо, що названі недоліки позакласної світоглядної роботи в школі, як свідчить аналіз архівних документів та спеціальної літератури, турбували парторгани та органи освіти. Педколективи націлювалися на виправлення недоліків у світоглядному вихованні в основному шляхом удосконалення методики проведення атеїстичних заходів. Така позиція зумовлювалася виключно апологетичною спрямованістю ідеології в радянському суспільстві, деформованим розумінням релігії, її функцій лише як ворожих і пережиткових. Звідси поверхове, вульгарне розуміння більшістю вчителів атеїзму, як голого заперечення релігії, зведення його до критики і спростування ідеї Бога, надприродного, а не як типу світогляду, що базується на прагненні людини осмислити проблеми буття, не вдаючись до надприродного. Це спричиняло значною мірою те, що атеїстична робота в школі на практиці слабо виступала як світоглядна і здійснювалася в основному як ідеологічна.

За таких умов педагогічні колективи, вчителі не мали розуміння того, що як релігія, так і атеїзм, взяті в історичному розвитку, є складними, неоднозначними явищами, частиною світової культури і перед учнями повинна постати широка картина об'єктивного, наукового, культурологічного знання, на основі терпимості та плюралізму думок, бо ж саме такий підхід сприяв би формуванню особи, якій була б притаманна єдність наукових знань, духовних та культурних цінностей, здатної до перетворення суспільства на демократичних засадах.